

אריאל

כתב עת לדיעת
ארץ-ישראל

---

129 - 128

שנה עשרים
מאי 1998 / סיוון תשנ"ח

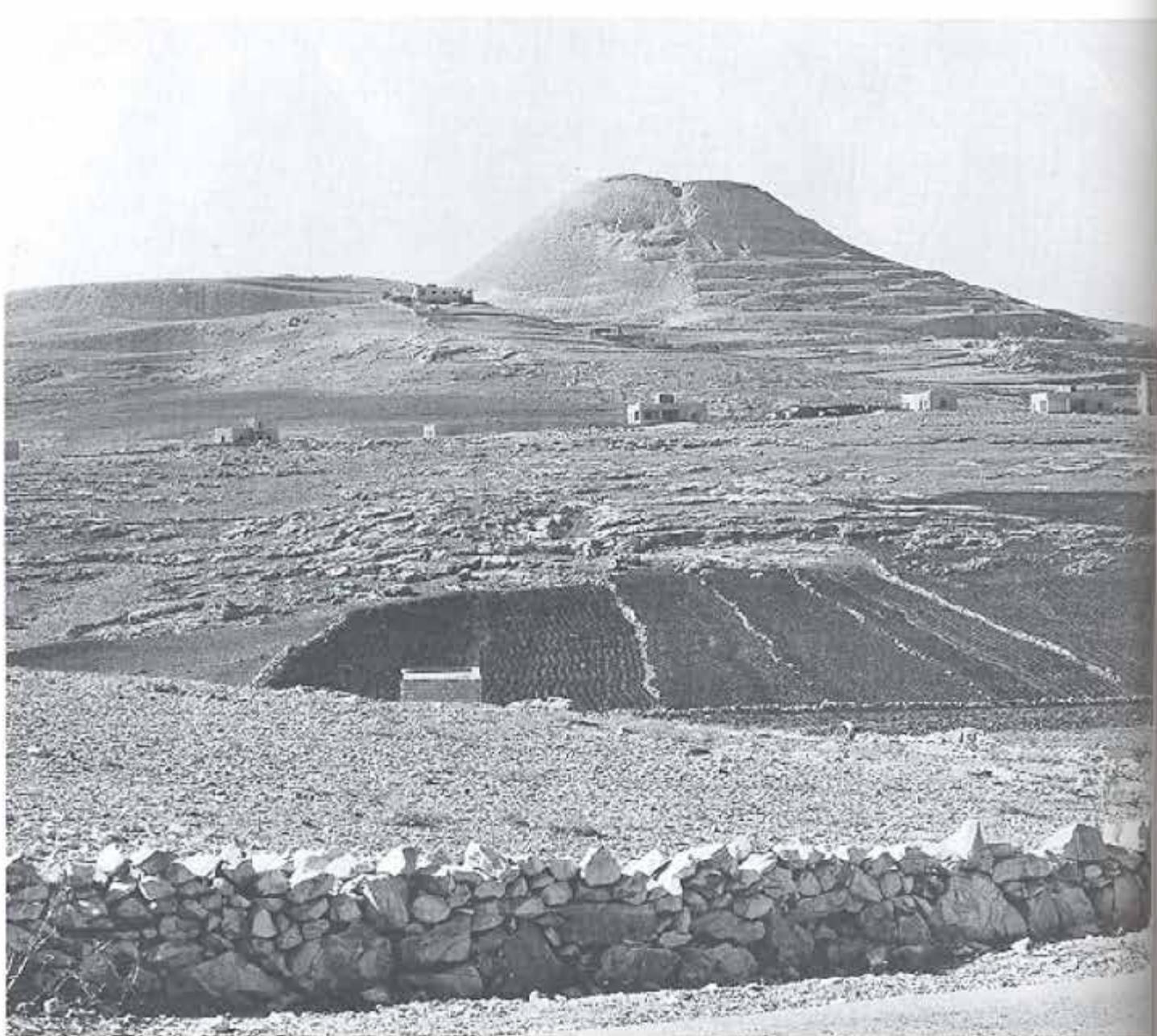
תוכן עניינים

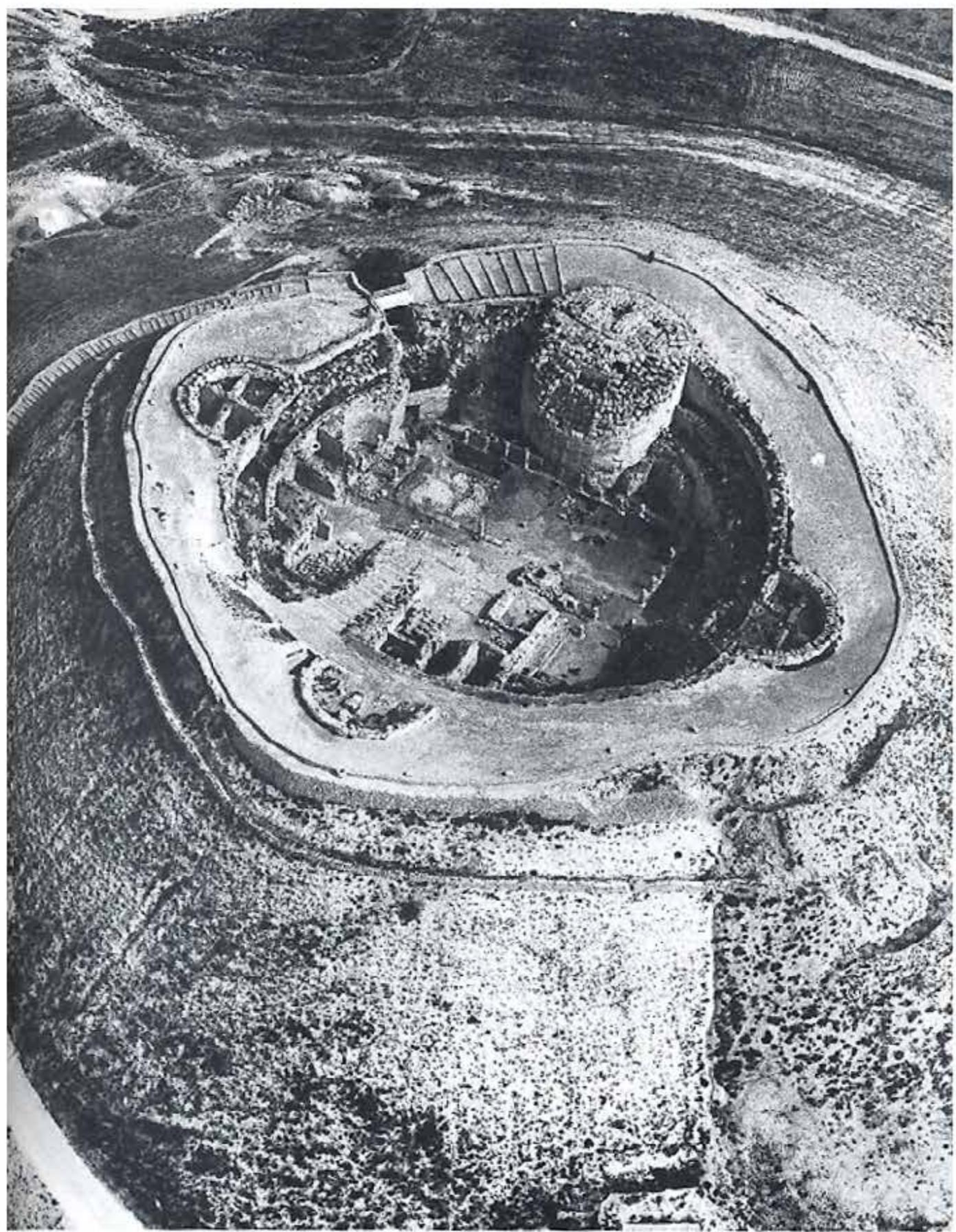
הקדמה	5
בית לחם	
מבוא	11
בית לחם במסורת הנוצרית	17
תולדות בית לחם	20
גביראל ברקאי / קדמוניות בית לחם	28
לבוש המסורתי של תושבי בית לחם	35
המושיאון של בית לחם	38
נתן שור / להולדות תעשיית הצוף והמושבות בביית לחם	41
אליו שילר / כנסיית המולד	
תולדות כנסיית המולד	51
תאור כנסיית המולד	61
מערה הלידה; הכנסייה לחלקיה; עיטורי הכנסייה; המערות התת קרקעית;	
הכנסייה הפרנציסקאנית	
אתרים אחרים בבית לחם וסביבתה	80
מערת החלב; הכנסייה הקופטית; כנסיית יוסף; באר דוד; אמות המים	
שדות הרועים (דיר א-ירעואת)	85
אליו שילר / קבר רחל	
מבוא: העליה לקבר קוזשיט וקבר רחל	93
חשיבות קבר רחל במסורת ישראל	96
గורמים בהתקשרות המקום בתולדות ישראל; מנהגים בקבר רחל;	
קבר רחל במסורת המוסלמית; רחל וקברה במסורת הנוצרית	

107	תוליות קבר רחל
115	יוםן קבר רחל
121	קבר רחל: התהווות של פולחן
אהוד נצר / הרודיוון	
129	תולדות הרודיוון לאור המקורות והמצאים הארכיאולוגיים
136	תאור האתר
ארמון מבצר ההר; הרודיוון התתיתית; סיוכם	
בדרכ אפרטה וגוש עציון	
155	דוד עמיה / אתרים ומקומות מירשלים לגוש עציון
מירשלים לגוש עציון	
173	גוש עציון
177	ישובי גוש עציון
189	דוד עמיה / אתרים ומקומות בגוש עציון
198	דור עמיה / מגוש עציון לחברון

הרודיון

אהוד נצר

הרוודיוון בצילום אוויר

תמונה בעמ' קורטס: הרῳודיון, מבט כללי ממערב

דמותו של המלך הורדוס שזרה בקורות ארץ-ישראל, כמדינה ושליט עתיר פעלים. בעיקר נודעו מפעלי הבניה הרבים שלו, שזיבווהו בחואר – המלך הבנאי. בין העבודות היותר מרשימות של הורדוס, שמור מקום של כבוד להרודיון – האתגר הנושא את שמו, שהיה קרוב ללבו ובו קבע את אחוזת קברו.

הרודיוں ניכרת היטב בצורתה יוצאת הדופן, הרומה לחמות קטום, המזכיר הר געש. האתגר מזכיר לעין אף מקומות רחוקים: מירושלים, מבית לחם, מתוקע ואף מהר נבו. החוקרים הבינו עוד במאה שעבירה בצורת ההר המלאכותית של הרודיוון. אך לגבי הדרך והשיטה שבה בוצע מפעל אדריכלים זה, נחלקו הדעות. ביום, לאחר החפירות במקום, נחשפו רבות מצפוןותיו, אם כי עדין רב הנשתר על הנגלה.

על פסגת ההר דמוי החמות מסתתרים שרידי בניין עגול יוצא דופן, הלא הוא "ארמון מבצר ההר", וב עבר ניתן היה להבחין אף ממוקמים בראשו המבצבץ של בניין זה. למרגלותיו העפוניות של ההר משתטים שרידי "הרודיוון התחתית", וביניהם בולטת בירכת מים עתיקה. ראוי לציין שהרודיוון רבתי (ארמון מבצר ההר יחד עם הרודיוון התחתית), הייתה אחד הארמונות הגודולים באותה תקופה, ברוחבי האימפריה הרומית.

תולדות הרודיוון לאור המקורות והמצאה הארכיאולוגי

בתבי יוסף בן מתתיהו הם המקור היחיד כמעט להכרת תולדות הרודיוון. לראשונה נזכר המקום בקשר למונסתו של הורדוס מירושלים בשנת 54 לפנה"ג. באותה שנה נכבשה סוריה בידי צבאות הפרתים. מתתיהו אנטיגונוס החשמונאי, שכרת ברית עם הפרתים וסייע להם בכיבוש יהודה והגליל, ראה בכך שעת כושר לשוב וליטול את כתר המלוכה שנשלה מאביו. הורדוס הצליח לחמוק מירושלים בחשכתليل בדרך לסלע אדום. מתתיהו אנטיגונוס ובually בירתו הפרתים מיהרו לדלוק אחריו, והדיבקוו במקום שבו הוקמה לימים הרודיוון, שם התחולל קרב עז:

...ובעת מנוסתו היו היהודים קשים לו מן הפרתים, כי הקיפו עליו בלי הרף וכמרחק ששים ריס מירושלים חתיכבו במערכה למולו ונלחמו אותו זמן רב. אך הורדוס גבר והמית רבים מוהם לפני חרב. ואחרי זמן כבנה עיר במקום ההוא לוכר נצחונו ופער אותה בארכונות גדרים וגם בירה צgorה מادر הקיס בה וקרא לה הרודיוון על שמו (מלח' א, זג, ז-ח).

למרות מעבו הנחות, הייתה ידו של הורדוס על העליונה. משם המשיך דרומה למרישה ואחר כך לצדקה, שם נשארו בני משפטו. לאחר שבש בגיוס תמיכת הנבטים, המשיך הורדוס למצרים ומשם לרומא בה קיבל את כתר המלוכה מהנסט הרומי. בשלוש השנים הבאות הכריע את מתתיהו אנטיגונוס ונטל את רשות השלטון לידיו.

הרודיוון הוקמה בין השנים 33-20 לפסה"ג, ובנירתה נמשכה, כנראה, שנתיים עד שלוש שנים. אין כל עדות לישוב חסמוני או אחר לפני תקופת הורדוס. יוסף בן מתתיהו מתאר:

"...אף הרמה העשויה בירוי אדם, במרקח שישים ריס מירושלים, אשר דמות לה כמראה שד, גם לה קרא הורדוס בשם זהה (הרודיוון) וכלל את יפיה ככבוד וברוח נobile, כי את ראש הרמה הקיף מגלים עגולים ואת כל הכיבר המקפת מלא ארמונות נהירום, ולא רק מראה הבטים בפנים היה תואזה לעיניים, כי אם גם מחוץ היה עשר רב שפרק על הקירות והקרנות והגגות. המלך פיר כספר רב למשך ממוחך מים רביה עד ראש הרמה ובשפיעו הגבעה חצב מתחיות מעלה שיש לבן צח, כי הייתה הגבעה גבוהה למורי, אף כי בלה נשתה בירוי ארם. וגם בחתחת הגבעה הקים הורדוס בניין מלכים אחרים, בתי מסכנות לבלי בית המלך ובתי משכן לעבריו, עד כי דמותה המצודה הייתה לכל חלק עיר שלמה בתחום ארמן מלכים" (מלח' א, בא, י).

"בשנסתיימה חתונתו בנה מבצר נוסף באותו המיקומות, שבhem ניצח את היהודים... מקום מבצר זה מרחובם כשיישים ריס והוא חזק מטבחו ונוח ביותר לבניין (מבנה). זו גבעה עצולה? המחרומנות בנהח לאזכה עשוי בידים, עד שכחיפה צורתה היא צורת שד, ונתחלקת חלקים עליירי מגולים עגולים. העלה למבצר הוא ישרה, בנייה מרגשות חלקות עד מאיים (כמספר). בפנים המבצר חרדי מגורים יקרים של המלך, עשויים לבטחון ולוני כאחד. לרוגלי הגבעה בנייניהם שבניתם הייתה מרהיבת עין מטעמים אחרים וגם משומם אמת הדמים, שנעשתה לאורך מרחוב רב ובהצאות גROLות – שכן לא היו (ימים) במקום עצמו, על פני המשור מסביב (לגבעה) היו בניינים שלא נפלו משום עיר, והגבעה שימשה כירח לשאר הבניינים" (קדמי יג, 323-325).

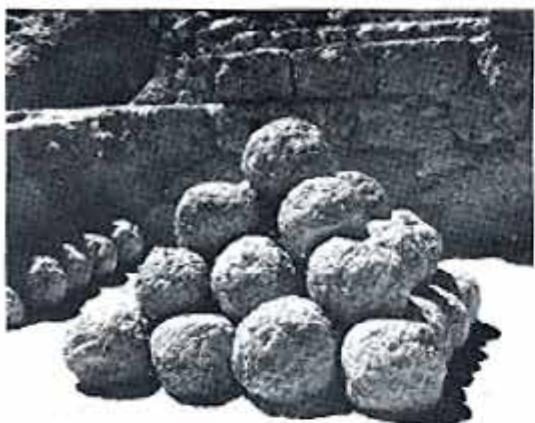
תואר זה תואם את הממצאים הרבים שנחשפו באתר. החפירות מלמדות, כי בדומה למצוה, שמר ארמן המבצר על צביונו המקורי עד לימי המרד הגדול. בשנות 50 לפסה"ג ביקר בארץ מרקוס אגריפס, המשנה לקיסר, שהיה מופקד על הבניה והעבודות הציבוריות באימפריה הרומית. היה זה האורח הרשמי החשוב ביותר שכיקר אז בארץ, והורדוס הציג בפניו בגאוות את מפעלי הרבים וכיניהם גם את הורדין.

אין לנו ידיעות על הורדין באחת-עשר השנה הבאות. נוכן רק להניח, כי הורדוס, בלוויית בני משפחתו וירידיו, שהו כאן לעיתים מזומנים, לפרק זמן קצרים או ארוכים. נראה כי הורדין נועדה מלבתילה לשמש אחותם קבר להורדוס. עצמותו ויחודה של האתר, שהניצח את שם המלך ונעצחו הצבאי הגדול בראשית שלטונו, מתאימים ליעוד זה. הורדוס מת ביריחו, בעת שהותו בארמן החורף החביב עליו. גופתו נישאה להורדין בטהולכה מפוארת, יוסף בן מתתיהו מivid לה תואר מפורט:

"...המלך נישא על מיטת זהב מושבצת אבני יקרות מכל המינים, (ועליה) שטיח ארגמן, הגווה הייתה עטופה בגדי פורפורה ומוקשחת בכתר ומעלינו היה מונח זר והב, וליד ימינו הושם שרביט. סביבה חמיטה היו הבנים והמנון הקרובים ואחריהם אנשי הצבא... אליהם נצטרפו המשימות עבדים נושאים בשמיים. אך הלבו שמנוה ריס להורדין, שכן בפקודתו של הורדוס שם הייתה קבורתו" (קדמי יג, 196-199).

* * *

מלכת הורדוס נחקרה לטופרכיות, שבראש כל אחת מהן עמדה עיר, או מבצר מלכתי ששימשו מושב מושל המוחארביה. הורדוס השכיל ליצור הפרדה שלטונית בין האורים המושבים ביוזדים ובין אלו המאכלסים בנוכרים (השומרון ואזור התופ). בין השינויים שביצע בארגון מלכתו הייתה העתקת בירת הטופרכיה מבית צה

אבני דודז'ור, מכל הדשך בשימוש
הקנאים בהרודיון ובמצדה

מקופה טהרה מימי המרד הראשון ברומיים,
שנחשף בחצר העמודים, על ראש הדר. מימין,
בריכת הטבילה המורוגת ולידה, "אוצר" המקווה

הטרקלין בארכון מבצר ההר, אשר הוסב על ידי הקנאים לבית הכנסת

הרודיון. על הרודיון כבירת אחת הטופארכיות מעידים יוסף בן מתתיהו וההיסטוריה
הרומי פליניוס.

האם שימשו הארמון והאתר בהרודיון את שליטי הממלכה לאחר מותו של הורדוס
וחלוקת מלכותו? האתיר עמד בשלמותו בכל תפארתו עד לימי המרד הראשון הריאון
ברומיים, ומכאן שהמשיך לשמש את שליטי יהודה גם לאחר מות הורדוס. הריאון
עשה שימוש במקום לאחר מות המלך היה בנו ארכילאוס, שמשל עשר שנים. קרוב
לוודאי שגם הנציבים הרומיים שלטו ביהודה אחריו, וכן אגריפס הראשון (41-44
לסה"נ). פקדו את הרודיון.

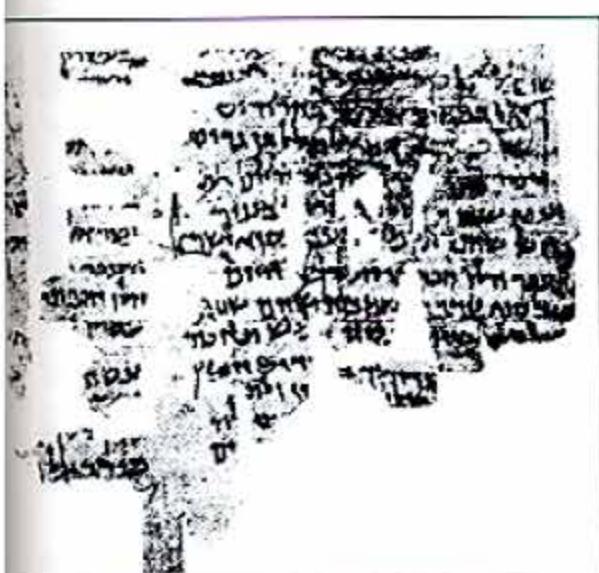
דומה כי הורדין סבלה מרעידת אדמה שפקדה את הארץ בשנת 48 לסח"ג. מטבעות מימי אגריפס הראשון, נמצאו במחסן בצפון-מערבה של הורדין התחתית, שנבנאה קרס תחתיו ברעידת אדמה זו. המחסן שוקם זמן קצר לאחר מכן, ומשמש הוכחה להמשך החיים במקום.

במהלך המרד הגדול יוחד להורדין מקום חשוב. כבר בתחילת ההתקוממות, שלח שמעון בר גיורא את ידיו אל עוזר ליטול את הפיקוד על הורדין מהקנאים שהתבצרו במקום, אלא שנסיוון זה נכשל. הקנאים התמקמו במבער ארמן ההר בדומה להתקוצרותם במצדיה. הם חתישבו שם עם משפחותיהם וחילקו את אולמות הארמן והדריו שהוכשרו במחירות למוגדים. כן התקינו בית כנסת, שנקבע באולם הטרקלין הגדול של הארמן. הם העיבו ספסלי אבן מושרש עברים, והוסיפו עמודים. חשוב לציין, כי קיימת זהות מפתיעה בין בית הכנסת זה בהורדין לבית הכנסת ר' ירין במצרים. הקנאים גם בנו במקום שני מקוואות טהרה, האחד סמוך לבית הכנסת והשני, הגדל יותר, בחצר העמודים, ליד המגדל המזרחי העגול. הם גם בנו חנורים לצרכים שונים, מהם לבישול ולאפייה ואחרים לייצור כלי נשק. התמונה המוכרת לנו מכאן: פירוק עמודים, כותרות וכדי לבנית מחיצות ומבניים לשיכון משפחות הקנאים, חוראות גם כאן. לעומת זאת, אין די בנתונים שבידינו כדי לפסק אם הקנאים התגוררו בשנות המרד גם בהורדין התחתית או שמא הצטופפו אף ורק בארמן מבער ההר המוגן.

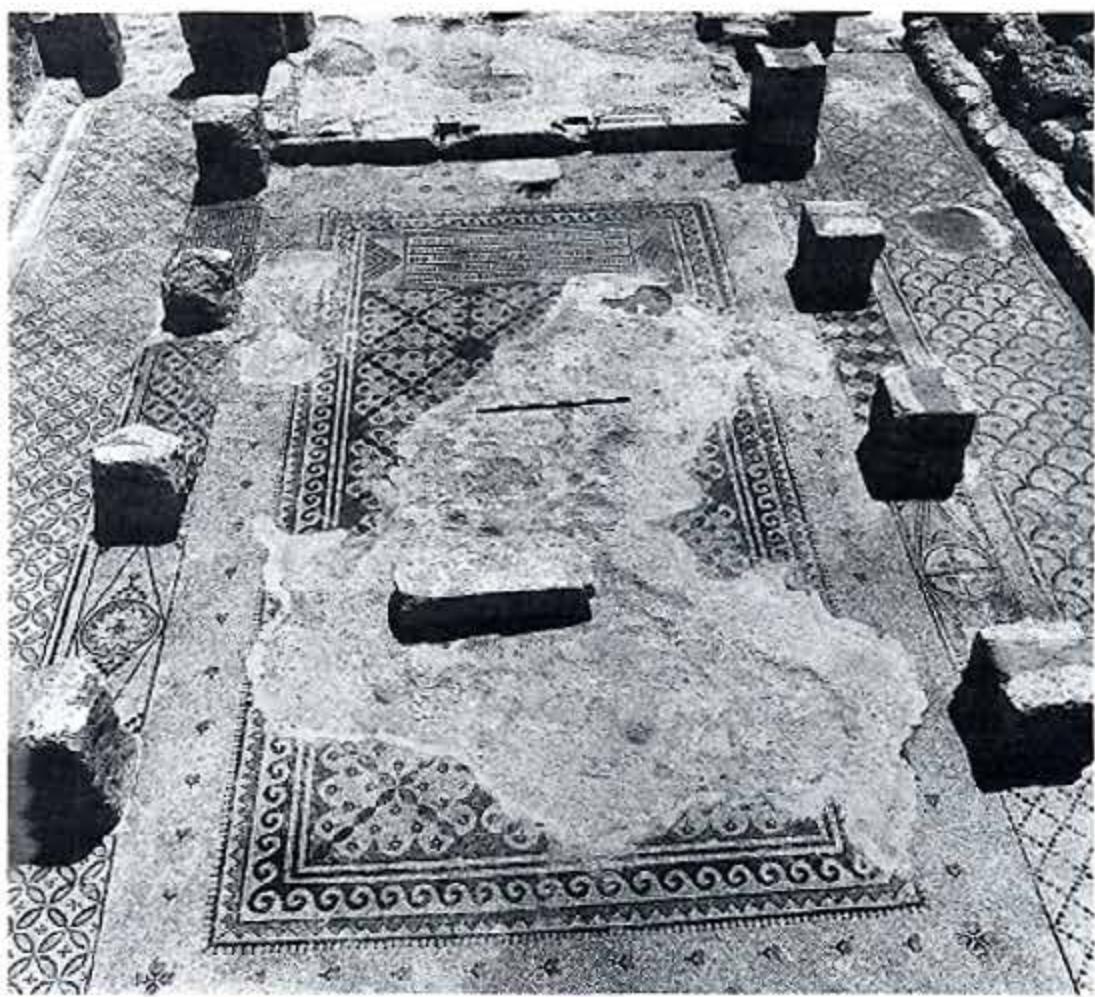
הורדין נמנית עם שלושת המבקרים האחרוניים שנתרו בידי הקנאים לאחר חורבן ירושלים. יוכחה בכךו כל המקור מות בארץ יהודה, מלבד הורדין ומוצהו ומכור, אשר נתפסו בידי השודדים, ועיניהם הרומיים היו נשואות אל ירושלים" (מלח' ד, ט, ט). אך בניגוד למצדה ולמוכר הורדין נפלה ללא קרב. הממצאים שנחשפו באחר מאשרים את העדות הכתובה. לא נמצאו סימני חורבן למעט שרידי שריפה באזורי הכנסה ובמרחף הסמור. לאחר המרד, ניטש, כנראה, ארמן מבער ההר.

במרד בר כוכבא (132-135 לסח"נ), שוב נאחזו לוחמים יהודים בהורדין, וניהלו בה אורח חיים מסודר, כעדות מכתבי בר כוכבא. מידע נוסף עולה מהמצאים הארכיאולוגיים, ובهم שפע מטבעות מימי בר כוכבא.

פעילות המורדים משתקפת גם במבנה התחת קרקעית, מימי בר כוכבא. לקחו המרים של כשלון המרד הראשון ברומנים הנחו בוודאי את דרך מחשבות של בר כוכבא ואנשיו. המערכת נועדה לסייע בידי הלוחמים להחזק מעמד בפני גיסות רומיות בדרכים לא שגרתיות. בארץ ידועות מספר מערכות תת-קרקעיות מאותה תקופה (אחת

кус מכתב בר כוכבא, אשר נמצא במערה מדבר יהודה, בו נזכرت הורדין כ"הרודיס"

כנסיית "מיכאל הקדוש", שנחשפה צפונית להר הורדין.
הכנסייה הוקמה על שרידים מהתקופה ההלניסטית

מהן הייתה כ-150 ק"מ מדרום-מערב להרודיון, בסמוך לעין ערוב ומערכות נספות נרגלו באזור מרשה, ליד בית גברין). אולם ביגוד לאלו האחריות ששימשו למסתו, למערכת בהרודיון היה גם תפקיד התקפי.

לאחר דייבי המרד שוב ניטש המקום ל-300-400 שנה. בתקופה הביזנטית התישבה בהרודיון קהילה נוצרית שכלה, ככל הנראה, גם מושבת נזירים. הללו התיישבו בחורבות ארמון המבצר של ההר, וכן בחורבות הרודיון התחתית. הם הקשרו חלק מבנים מהשרידים המפוארים באתר, ואף הקימו מבנים חרשימים בהשתמש באבני שנטלו מהחירבות. במקום הוקמו שלוש כנסיות, שאחת מהן נקראה על שם מיכאל הקדוש.

ישוב הקבע האחרון, אשר אין נזכר במקורות Bizantines, נזוב, כנראה, סמוך לכיבוש הערבי. מאז נותר ההר בשמנונו זולת נזירים ששחו בו מעת לעת, לא פקד אותו איש. בשנות הארבעים והחמישים של המאה הנוכחית, התחלו באזור בדוים משפט התע'ירה, וחלק מבתי האבן שלהם בניו עד היום על שרידי הרודיון התחתית.

...

הנושא הראשון המזכיר את הרודיון הוא הניר הדומיניקני פ. פאברי (1483), והוא קשור את השרידים בפסגת ההר למסורת שרווחה באותו ימים בקרב הנוצרים, בדבר קברצת

אביירום צלבנים שנמלטה לכאן לאחר נפילת ירושלים בידי צלאח אידין ב-1187 לפרשא וו אין סימוכין במקורות ההיסטוריים או בחפירות. אולי בעקבות מסורת זו דב בהרודיון הינו "הר הפrankים".

השם הערבי של הרודיון, "ג'בל פורידיס", נזכר לראשונה על ידי נוטעים שישו בארץ במאה ה-17. התרגומם המילולי של שם זה ("גַן הָעֵדָן הַקָּטָן") נועד כל בסיס, ואי ספק כי "פורידיס" אוצר בתוכו את שיבוש השם "הרודיס" – הצורה שבה נזכר הרודיון במקתבו של בר כוכבא.

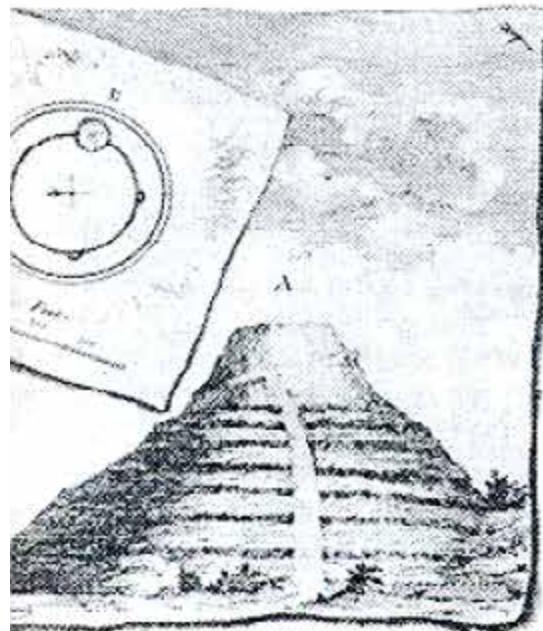
זואלרט (1587) ולה ברוין (1681) הנציחו את ההר בציוריהם, הגמנים אולי עם האיוורים הראשונים הראשוניים של הרודיון. הנושא הראשון שתאר בפירוט את האתר הוא ריצ'רד פוקוק (1738), המביא תרשימים של הרודיון ותכניות של פסגתו. פוקוק תאר את החומה העגולה הכפולה שבראש ההר, את המגדל המזרחי העגול, ואת שלושת חצאי המגדלים האחרים. הוא גם מזכיר את הבירכה הנדרלה למרגלות ההור ובנין נטף וגוזל קזוב לה, אותו זיהה ככנסייה. אותו נוטע אף מספר על שתי אמות מים, שהגיעו לבאן מבריכות שלמה.

זיהוי ההר כהרודיון נקבע סופית רק בשנת 1838, על ידי א. רובינסון, אם כי אפשרות זיהוי זו הועלתה כבר בשנת 1767 על ידי מארייטי. רובינסון ביקר

באזור לשעות ספרות בלבב, ואף תארו בקצרה. הוא מספר על ארבעה מגדלים עגולים בראש ההר (סבוב המבנה העגול), שהמזרחי שבhem היטיב להשתמר. בתחום ההר, לצד הבירכה, מתאר רובינסון משטח נרחב.

אחד מחוקריו הרודיאנים החשובים במאה ה-19, הצלפטאי פליסיאן דה סוסי, ביקר פעמיים בהרודיון, לראשונה בשנת 1850 ושוב בשנת 1863. בвиוקו הראשון הקריש עיקר זמנו לחקור פסגת ההר, ואף חשף והוציא מקומו קטע של רצפת פסיפס (בשחו ולבן), מהמגדל המזרחי, העגול. הוא העבירו, ביחד עם ממצאים אחרים (כיניה שרידים מפסיפס הכנסייה במצדה), אל מוזיאון הלובר בפריס. בвиוקו השני חקר ואשריריהם למרגלות ההר, וצירף לתיאורי מפה מדויקת למדי, שהיא המפה הקדומה והמדויקת ביותר של הרודיון התחתית. הוא אף חישב אחר קבר הורדוס וערך חפירות צנעה בתחום המבנה העגול של הבירכה הגדולה, אך לא העלה דבר. דה סוסי התתקף אחר שרידי הבניה בהר, אותה ייחס, בצדק, לתקופה ההרודיאנית, ואף הרגיש אחשיכותם לתארוך המבנים ההרודיאניים בהר הבית ובמקומות אחרים.

ומן קצר אחר כך ביקר בהרודיון הצלפטאי ויקטור גון. הוא בן ביעיר במחקרים שקדמו ובפירוש תיאוריו של יוסף בן מתתיהו, אך אין בדבריו ממשום חדש ממש. גו

ציור ותכנית של הרודיון
שנעשה בידי פוקוק בשנת 1738

סביר שיש לראות את מקום הקבר על ראש ההר המוגן, ולא במרכזו הบรיכה הגדולה למרגלותיו.

אנשי זקרן הבritis לחקירת ארץ-ישראל, קונדר וקיצ'נר, ביקרו אף הם בהרodium (בשנים 1871, 1881 ו-1883). בדיון וחשבון שהכינו כלולים: מפה כללית של האתר ושל פסגת ההר, וכן מפה מפורטת של הבניין הגדול שלמרגלות ההר, שכונה "האורווה" בפי תושבי המקום בזמנם.

קונדר שיק סקר את האתר בשנת 1879, מדד אותו מחדש והכנין תיאור מפורט ביותר, כולל תוכנית ושרטוטי חתכים של ארמון מבצר ההר. בחתכים אלו עמד במדויק על היחס בין ההר המקורי, הבניין העגול שנבנה עליו, והשפך המלאכותי שייצר את דמותו החירות. שיק נתה לראות לבניין שבפסגה לא ארמן או מבצר אלא מאוזוליאום דמוי טומולוס אך לא הוציא מבלתי אפשרות. כי קבר הורדוס עשוי להימצא בהרodium החחותית.

בשנת 1962, לאחר הפסקה של מעלה משמוניים שנה, חודש מחקרה של הרodium בידי האב קורבו ואנשי בית הספר הפראנסיסקני למקרא בירושלים. החפירות, שנמשכו בכספי משרד החוץ האיטלקי ונמשכו עד לשנת 1967, התרכו בפסגת ההר. בעיקר נחפרו שידי הארמן שבמרכז המבנה העגול. לעומת זאת, רק חלקים בודדים נחשפו מהמבנה העגול (להלן, "מבנה המעטפת"), ומארבעת המגדלים שמסביב.

במהלך שנות עבודתו של קורבו באתר, נערכו במדרון הצפון-מזרחי של ההר חפירות נוספת, לא חמיה בצורה מבוקרת. החופרים הושפעו מ מגילת הנחשות, וכיו לגנות חלק מהאוצרות הנזקירות בה. הם חשפו על מדרון ההר קיר משופע בנווי אבני גזית, שמהותו טרם התבררה. יתכן שהוא קשור לבנייה צדרית ששולבה בגרם המדרגות העולה לראש ההר.

לאחר מלחמת ששת הימים עבר האתר לידי רשות הגנים הלאומיים, שהחלה בעבודות פינוי, שימור ו恢復 מצומצם, כדי להכשיר את המקום לביקורים. במהלך העבודות שנעשו בפיקוחו של גרעון פרטער, הושקע מאמץ ניכר באיתור הבנייה אל ההר ובחיפתה. כן נtagלו לראשונה המערכת המסתעפת של המנהרות וחילק מבורות המים שבמעבה ההר, שייחסו לימי של הורדוס.

בשנים 1972 ועד 1987, כמעט מדי שנה, נערכו בתחוםי הרodium התחתיות חפירות מטעם האוניברסיטה העברית ובהתפקידות הקמ"ט לארכיאולוגיה במפקדת יהוד ושותמן. היו אלה למעשה החפירות הראשונות באזור זה והם נערכו ביוזמתו ובהנהלתו של אהוד נצר (בשנותיהם הראשונות – בהשתתפות עמנואל רמת).

בשנים 1973-1975 נערכו סקרים וחפירות במערכות המנהרות ובורות המים התת-קרקעיים. בעבודות, שבראשן עמדו אהוד נצר ושםעון ארזי, נטלו חלק פעיל בית ספר שירה כפר עציון ומתנדבים. התברר מעל לכל ספק, כי המנהרות הן מימי מרد בר כוכבא.

תאור האתר

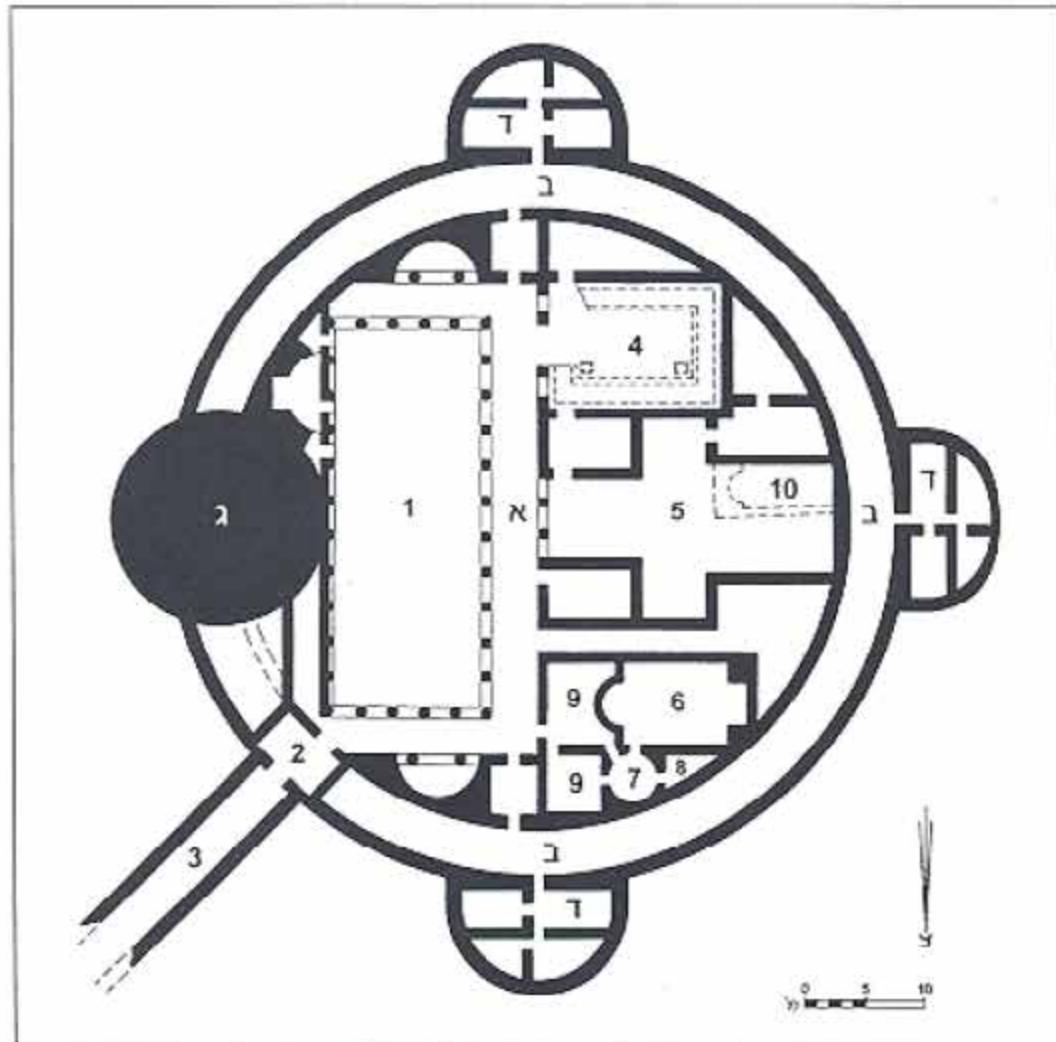
ארמון מבצר ההר

ארמון מבצר ההר הוא שילוב יוצא דופן בין אגף מהורדר של ארמון (משמעות חווילה), למערכת מבצרת והר מלאכותי, והוא מכולח חריג לא רק בין מפעלי הבנייה של הורדוס אלא באדריכלות העת העתיקה בכלל. המבנה כולל מילוי מלאכותי התוחם אותו סביר סביר ומכסה את מדרונות ההר. ניתן להבחין בבניין בשבעה רכיבים עיקריים: מבנה המעטפת; המבנה הפנימי; המגדל המורובי; העגול; שלושת המגדלים העגולים למחצה; גרט המדרגות; מערכת בורות המים; השפרק המלאכותי.

מבנה המעטפת: כמצוגרת לבניין העגול, ובבסיס לחומה שהקיפה אותו, נבנו שני קירות מעגליים בגובה כ-25-30 מ'. בחלל שביניהם מצויים שתי קומות מרתק, שכוסו בкамרונות וחמש קומות רגילים שביניהן הפריזיו תקרות שהונחו על גבי קורות עץ. הקומות העליונות נהרסו ועמן נעלמו תקרות העץ. בתוצאה לכך, החלל שבין שני

מבט מזרחה אל תוך החלק הצפוני של "לוע" ההר. מימין בולט המגדל המורובי העגול. משמאלו ניתן לראות את הקטע היהודי בו נחשף החלל שבין שני קירות המעטפת.

תבנית ארמנון מבצר החר (במפלס חצר העמודים)

א. המבנה הפנימי (החוילה המלכיתית) ב. מבנה המעטפת ג. המגדל המורחי, העגול ד. שלושת המגדלים העגולים למחוצה ו. חצר העמודים (ה'פריסטיל') ז. חדר הכנסה אל ארמן מבצר החר ז. פרוזורו גרט המדורגות העולות להר. 4. הטركליין – אולם הקבלה (מקום בית הכנסת מימי המרד הראשון ברומיים) 5. חדרי שינה ומגורים 6-9. חדרי בית המרחץ 6. החדר החם 7. החדר הפושר 8. החדר הקרים 9. חדרי כניסה והלבשה 10. מקום הכנסייה הביזנטית (הקפלה)

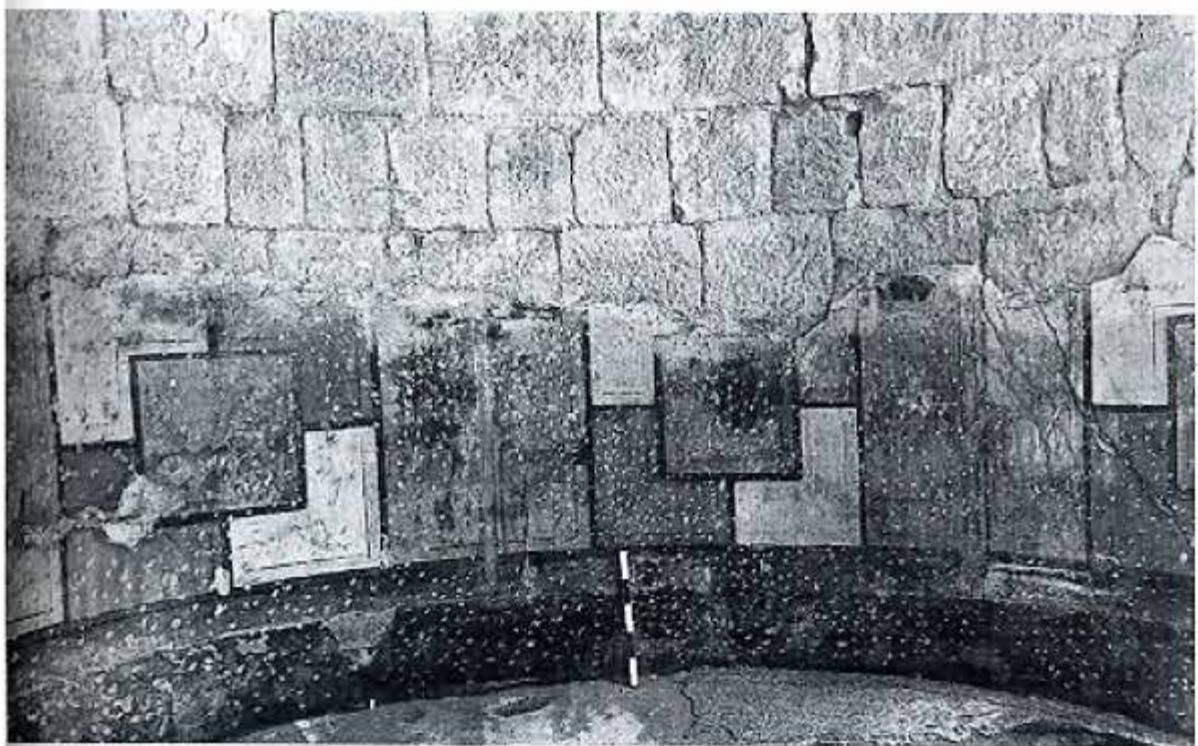
הקירות נתמכלו באבניים שנפלו מן הקומות העליונות. שתי קומות המרתף המוקמרות שרדו כמעט בשלמותן. שבע הקומות שימשו במקור כפרודוריום, שקישרו בין חלקי הבניין השונים וכמחסני מזון, ציוד ונשק.

המבנה הפנימי: המבנה הפנימי, המזכיר בצורתו לעוגר געש, שימש כארמון הפרטוי של הורדוס. בחציו המערבי מצויה חדרי מגוריים ואירות, ובבחציו המזרחי חצר רחבה ידיים מוקפת עמודים. המבנה היה בן קומה אחת, גובהה יחסית, להוצאה קטיעים מעטים בני שתי קומות נמוכות.

בחציו המערבי בולט חדר האירוח (כ-15x15 מ'), שהוסב במרד הראשון לבית הכנסת. במרכזה היו חדרי שינה ומצפנות בית מרחץ בסגנון רומי, שככל, בין השאר, חדר חם

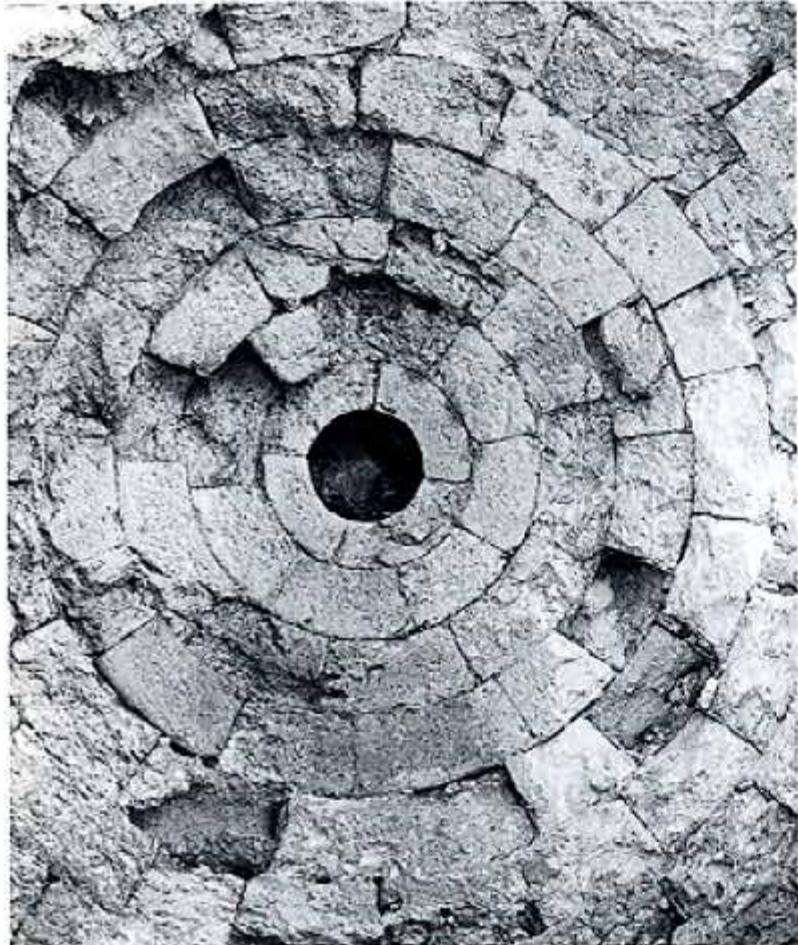

מבט (לורום מערכ) אל הוק "לווע" ההר. בתווך נמצא הטרקלין על ספסלו, אשר נוספו בידי המרד הראשון ברומיים, בעת שהוסב לבית הכנסת

החדר הפואר (טפודריום) העגול בבית המרחץ. החדר מעוטר ברצפת פסיפס ובפרסקאות

(קלדריון), חדר קר ועריר (פריגידריום) וחדר פושר (טפידריום), שבו שרדה בשלמותה הcliffe שנבנתה באבני גוית וחולון עגול בראשה. החצר (פריסטייל) הוקפה בעמודים ובעוזרות שלושת עבריה (למעט ממזרח, שם היו חזאי עמודיים ללא עורה בצדדים). נקודות החצר נבנו שתי אבסדראות עגולות למחצה. בחצר עצמה ניטע גן נוי.

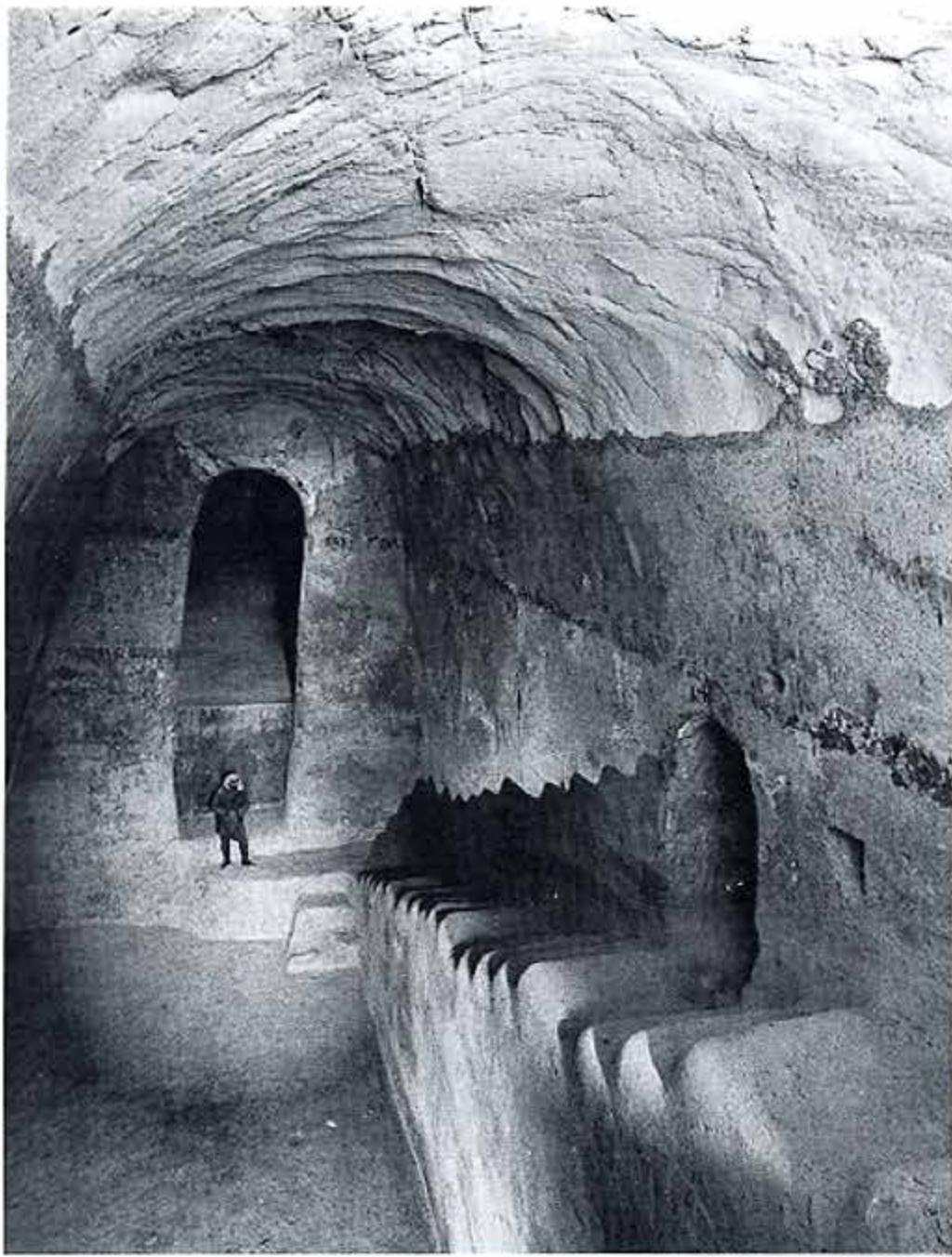
כיפת האבן של החדר הפושר

המגדל המזרחי העגול: המגדל העגול, שקוטרו כ-18 מ', שרד לגובה של כ-16 מ', וכלל את בסיסו האטום (כ-4 מ' נוספים היו תחת קרקיעים). בסיס גובה זה נשא חמש קומות שנדרשו. בראש הבסיס הא-טום מצויים בור מים מקומר ושני תאים ששימשו כמרחפים. סיור זה נועד בעיקר להגן על חמש קומות המגדל מרעידות אדמה.

שלושת המגדלים העגולים למחצה: מבנה המעטפת נחמס בשלושת מגדליים עגולים למחצה שלושת צדדיו (במזרחה מצוי המגדל העגול). קוטרם של שלושת המגדלים, שהתר-נשוו לגובה מבנה המעטפת היה כ-16 מ'. אלא שבניגוד למרחפים של המעטפת שנתמכו בפרוזו-רים, קומותיהם נחלקו לאربעה חדרים. הללו שימשו, כנראה, למגנו-רי המשרתים והשומרים, ואולי לאורחיו הארמן ולאחסנה.

גורם המדרגות: העליה והכניסה אל ארמון ההר הייתה באמצעות גרים מדרגות רחוב שהוליך לבניין העגול, המדרגות, שלא שרד, נקבעו בכתביו יוסף בן מתתיהו המספר על 500 מדרגות שיש מרשימות. בחלק העליון היה גרט המדרגות נתון בין שני קירות שנבנו כדי לחצוץ ביניהם לבין השפרק המלאכותי. על מנת למנוע את התמוטטות שני הקירות, נבנתה ביניהם סדרת קשתות אבן שהעלו עבורי תחתן להר.

מערכת בורות המים: בערך במחצית העליה להר, נבנו בורות מים גודולים (לפחות שלושה) שנחצבו בסלע, וזאת, בנוסף, לבורות קטנות על הגבעה ובבניין הארמן. אספקת המים לבורות הגורליים נעשתה בעיקר באמצעות ניקוז מי הגוף שירדו במזרקות ההר (ניחסן היה להוציא מים בכלל עת מהמים שהגיעו להרודיון התתיתית ממוחקים באמצעות מים, וראי תוך הסתייעות בבהמות משא).

הגרול בכבות המים התחתוניות למרגלות ההר. הבור מוחלך לשני חללים: הפסים על קירותיו הם עדות לגובה המים שהיו בו (הקרקעית המקורית הייתה עמוקה יותר בכ- 4 מ').

מי הבורות הועלו בנאות או בנקנים עליידי משורתם, שעלו במדרגות מבלי להיכנס לארכון. המים רוקנו לבור מיוחד ("בור הביניים"), ונשאבו בעורת כלים וחבלים, היישר לחצר הפריסטי.

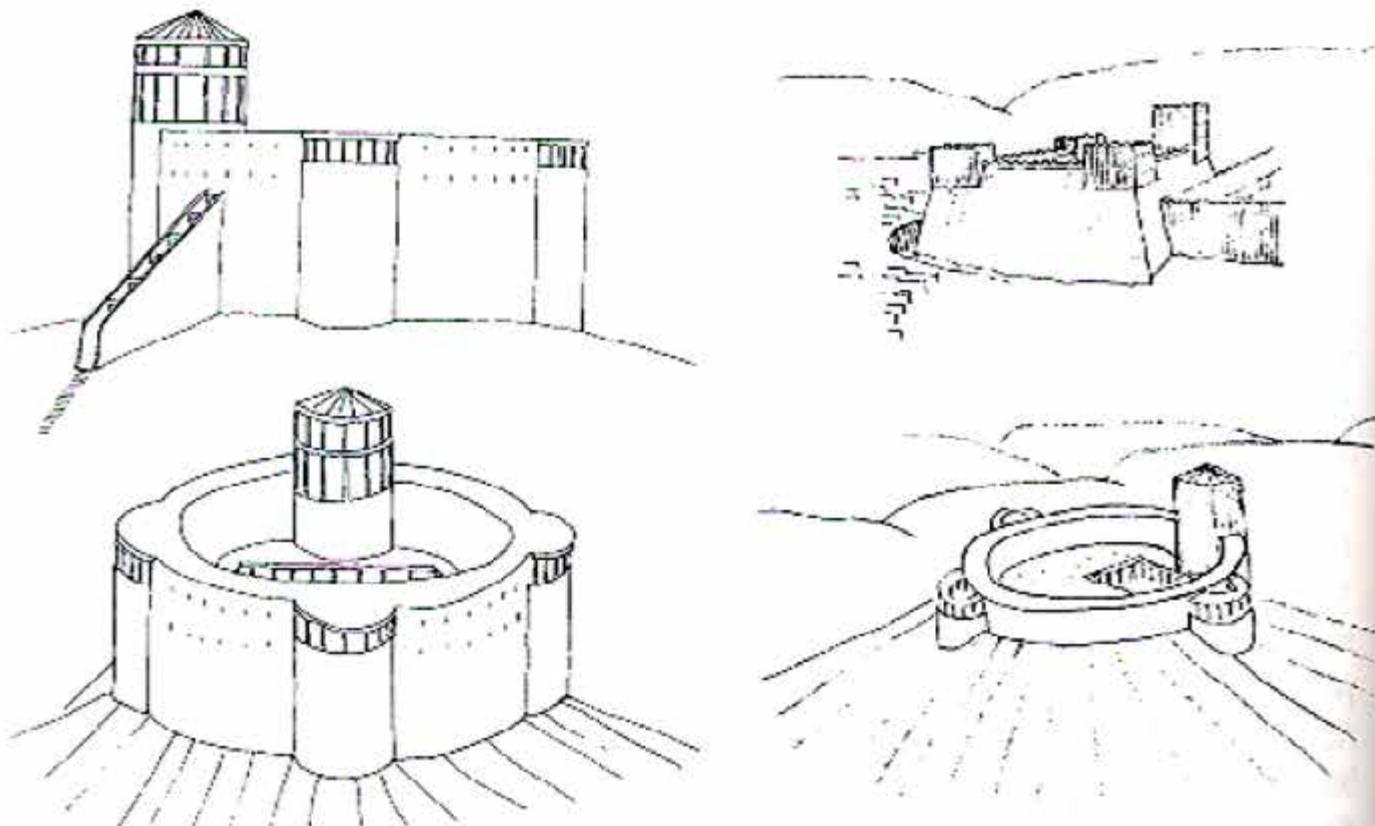
השער המלאכותי: השער המלאכותי נשפר על מדרונות הגבעה, סביב הבניין העגול, לאחר שנסתירינה הקמותו. גובהו של השער היה כ- 40 מ' והוא התנסה לכ- 10 מ' מעל לגובה החצר. כתוצאה לכך היו כל קומות המרתף ושלוש קומות של מבנה המעטפת

ושלושת המגדלים העגולים למחצה, "קבריהם" כלפי חוץ. על-ידי כך העליה אל ראש ההר הייתה קשה יותר. ההור קיבל דמות של חורת קטום, שבוותו היישוה יוסף בן מתתיהו לשד של אש.

מקור ההשראה להקמת ארמן מבצר ההר

מבנה המעטפת שהיה כ-50 מ' בגובהו (או כ-52 מ' מעל למפלס החצר הפנימית), שימש כמסגרת לבניין יוצא הדופן אשר בשני שלישיו ממנו כoso, מן החוץ, בשפר עפר דמי חרות. כאשר ניצב הבניין על עמודו, ניתן היה אמן להבחין מתחם הבניין בכל חמישה קומות המעטפת שבלו מעל למפלס החצר הפנימית, אך רק שתים מן הקומות החלו בלו מעל השפר דמי חרות. אורם גם קומות אלה, יחד עם המגדלים שבלו מתחם המעטפת והחרוט המונומנטלי שהקיף אותו, שיוו לבניין דמות בולטת ויחודית (קיים אמן קושי לקבוע את גובהו המדויק של שלושת המגדלים העגולים למחצה שבלו, אולי, לגובה של קומה אחת מעל למעטפת, או לחילופין היו נמוכים יותר, אך מבחינה אדריכלית בכל אחת מן הגרשאות היה עניין משלה).

המגדל המורחוי העגול היה בעל מידות מרשיםות אף יותר. סביר להניח, כי הוא התרומם במקורו עד לגובה של 25 מ' מעל למסד האטום וכ-50 מ' מעל לחצר העמודים. יודגש, כי מגדלים רבים קומות מעין אלו היו חידוש של הורדוס. המפורטים

משמאל: שחזור מראה הבניין המקורי של ההר, לפני שפיכת השפר המלאכתי. למעלה: החווית הצפונית, למטה: מבט אקסונומטרי כלפי מורה. מימין: הר הורדון ומבצר אנטוניה (שחזר)

שבהם היו שלושת המגדלים בירושלים, פצאל ומרם, שהולבו ב"מצודה" סמוך לשער יפו. גם לשולשת המגדלים הללו, שגובהם היה 30, 40 ו-45 מ' היה מסוד אוטום, שעליו נבנו הקומות השונות אשר כללו חדרי מגוריים, חדרי רחצה ואולמות פאר. גם בור המים במגדל היפיקוס, נבנה לפי התאור שבירינו על גבי המסדר האוטום, בריקן כמו המגדל המזרחי בהרודיון. המסדר האוטום – המוכר לנו מהרודיון, משרידי מגדל פצאל בירושלים ומתחורי שלושת המגדלים – נועד, כאמור, לוגן על מגדלים גבוהים אלו מרuidות אדמה.

המגדלים רבי הקומנות היוו את אחד מחדידותיה של האדריכלות החרודיאנית. הם הוקמו, בין השאר, בהשראת המגדלור הנודע, מגדל פארוס באלכסנדריה, אחד משבעת פלאי העולם". מגדליו של הורדוס שימשו, במשולב, למגוריו פאר ולהגנה ותצפית. היו אלה מונומנטים מורשיים, ששימשו מקור גואה למלך ומקומות בילוי ומרגוע, לו, לבני משפחתו ולידידייו. גם המגדל המזרחי בהרודיון כלל, ללא ספק, דירות מגוריים נספთ לשימוש המלך. מכאן ניתנת היה לאפשרות אל הנוף שמסביב והשווות בו בימים חמים הייתה נעימה יותר מאשר ב"לוד" ארמון המבצר. המגדלים העגולים למחצה היו נמוכים יותר ובהם חדרים קטנים רכיבים, ששימשו כמחסנים.

לפנינו, אפוא, מבנה מיוחד ומרשים, שהשתלב היטב בשפרק המלאכותי שהקיפו ושיווה להר את צורת החומות הקטומות, המהווה נקודת ציון בולטות בנוף, והמאפשר את זיהויו מרהתקים. מן הראי לעין, כי במקורם היו בנייני ההר טוחים בטיח סייד לבן, שכיסה על אבני הגזיות הנאות, שקטעים ממטו שרדו עדין באתר. השימוש בטיח רוח בבנייני הפאר שבנה הורדוס. זאת, בנויגוד להנחה המקובלת, שהבנייה באבני גזית גלוות לעין, היא שהיתה אופיינית למפעליו.

סביר להניח, שמקור ההשראה לבניה יוצא הרופן היה מבצר האנטוניה שבאזור מערב הר הבית, מבחינה גיאוגרפית וענינית, מכל מקום, קרובה האנטוניה בהרונה להרודיון מאשר המאוזוליאום המרוחק ברומה (חווקרים שונים קשו את צורתו של המבנה העגול בהרודיון במאוזוליאום שהקים אוגוסטוס ברומה עוד בחייו).

ארמן מבצר ההר ומצודת האנטוניה הוקמו בידי אותו בניין – המלך הורדוס. האנטוניה חלשה על הר הבית ושימשה/arman וכמצודה בעלת ארבעה מגדלים, אחד בכל פינה. אמן האנטוניה הייתה רבועה בצורתה, אך דומה שהורדוס ומהרטיו הופשיים מוגבלות העיר, הושפטו מהמרחוב שעמדו לרשותם והעדירפו את הצורה העגולה בהרודיון.

המערכת התת קרקעית מימי בר כוכבא

המערכת התת קרקעית המשועפת, שנתגלתה במעבה ההר בהרודיון, כוללת מנהרות מימי בר כוכבא (ואחת מימי המרד הראשון ברומיים). שהשתלכו במרחפי ארמן מבצר ההר ובבורות המים הגדולים מימי הורדוס. בתקופה זו הייתה כבר הרודיון חרונה בחלוקת. המורדים חצבו רשת מסועפת של מנהרות שנעורו להגעה אל מספר רב ככל האפשר של פתחים במדרוןות ההר. הם שילבו את בורות המים, המרחפים והמנהרות למערכת אחת, ששימשה עתה לקליטת פסולת החציבה וככזמת למנהרות (מונע שהכבות שוב לא יכולו לשמש לאגירת מים). לחמי בר כוכבא הסתפקו בבורות שהן על פסגת ההר, אף שיתכן שעמדו לרשותם בורות נוספים שטרם נחשפו.

אחת המנהרות בבטן ההר החצובה בסלע האט. המנהרות נעדדו לאפשר תנועה מהירה במובשי החר. משמאל: נר מימי בר כוכבא שנרגלה באחת המנהרות.

לוחמי בר כוכבא חתכו גרם מדרגות, שירד ישירות מחרך העמודים לבור הביניט. בשאר בורות המים, שימש גם הוא צומת מעבר חשוב במערכת התת קרקעית. הירידה המרכזית מההר לבורות הנmis התתחומיים מוקמה לאורך מנהרה צרה ותולולה, שנחצבה ביום הראשון הראשון ברומאים ונועדה להעלות מים מן הבורות מבל' לצאת אל מחוץ להר. שלא בקורסומה, המנהרה החדשת מתפתלת ועל-ידי כך איננה כה תלולה, וה坦עה בה נוחה יחסית.

סעיף שני של המערכת התת קרקעית יוצא מבורות המים התתחומיים, עולה ומתרפרש לאורך מדרונו המורח של ההר. באחד מקצתו של סעיף זה אותו פתח גיחה, שנitin היה להסתירו בקלות. חשוב לציין, כי התקנות במנהרות גבוות יחסית כרי לאפשר ללוחמים לנעו במהירות ובזקיפות קומה עט נשקם. הפתחים אפשרו גיחות פתע ונסיגה מהירהchorah. המגנים יכולו להפתיע את האויב למרגלות ההר בעירוי התקפה ובכיוונה. האויב, לעומתם, לא היה מודרגל ללחימה במנהרות מעין אלו. המערכת נתנה לחסימה בנקל מכפניות ומכחוז בסיווע הלוחמים שבראש ההר, שיכלו לדודר אבני על האויב.

חלק מן המנהרות במערכת התת קרקעית זו נחצב בסלע הגירי הרך, בעוד שהאחרות נחפרו בתחום השפכים, מיימי של הורדוס, בחלק מעצבם ההר דמות החרוט. אורכן הכלול של המנהרות שנחשפו, מגיעה לכדי 250 מ'. ההסתעפות היו ודי רבות מאוד שנחשפו (שכן חלק מהמנהרות חסום עדין בשפכים). מצויים מעטים בלבד נחשפו במנהרות, וכמה מסכבר נרות שמן מתוקפת בר כוכבא. יחד עם זאת, לא ברור באיזו מידת עמדת המערכת התת קרקעית בהרוין בנסיין. אין לכך רמז במרקוריות ההיסטוריים, וגם במערכת עצמה, שכנראה לא הושלמה מעולם, לא נמצאה כל עדות לכך.

הרודיון התתיתית

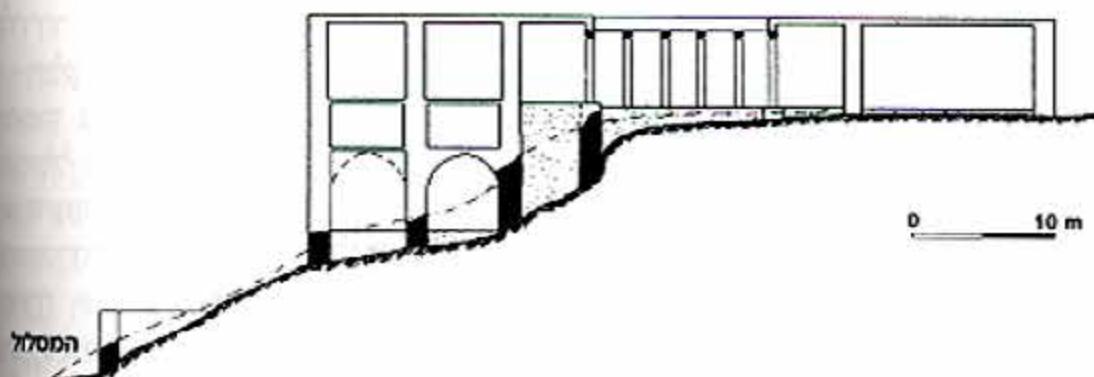
הרודיון התתיתית משתרעת על כ-500 דונם. לפניהו מכלול שתוכנן ונבנה באותו פרק ומן, בימיו של הורדוס. כל הבניינים נמצאים במערכת כיוונים אחת, והקירות מקבילים או ניצבים זה לזה. חשוב לציין כי גם ארמון מבצר ההר מתאים, בכיוונו, למערכת של הרודיון התתיתית. לצורך בניית כוללת ווֹרְחָבָת זו, נאלצו הבנאים לשנות סוריה בראשית. במגוון אדריכלות של עפר ואבני חסן הושעו ממקומן כדי לבנות קירות תמך ולפנות שטחים להקמת מבני פאר.

הרודיון התתיתית נחלקת למספר יחידות ראשיות ומשניות. הבולטות שבהן (מדרום לצפון) הן הארמון והగורל, מכלול הבריכה והאזור הצפוני. יש לציין עוד את המסלול עם הבניין המונומנטלי בקצתו, המוצאים בין הארמון הגדול לבין מכלול הבריכה.

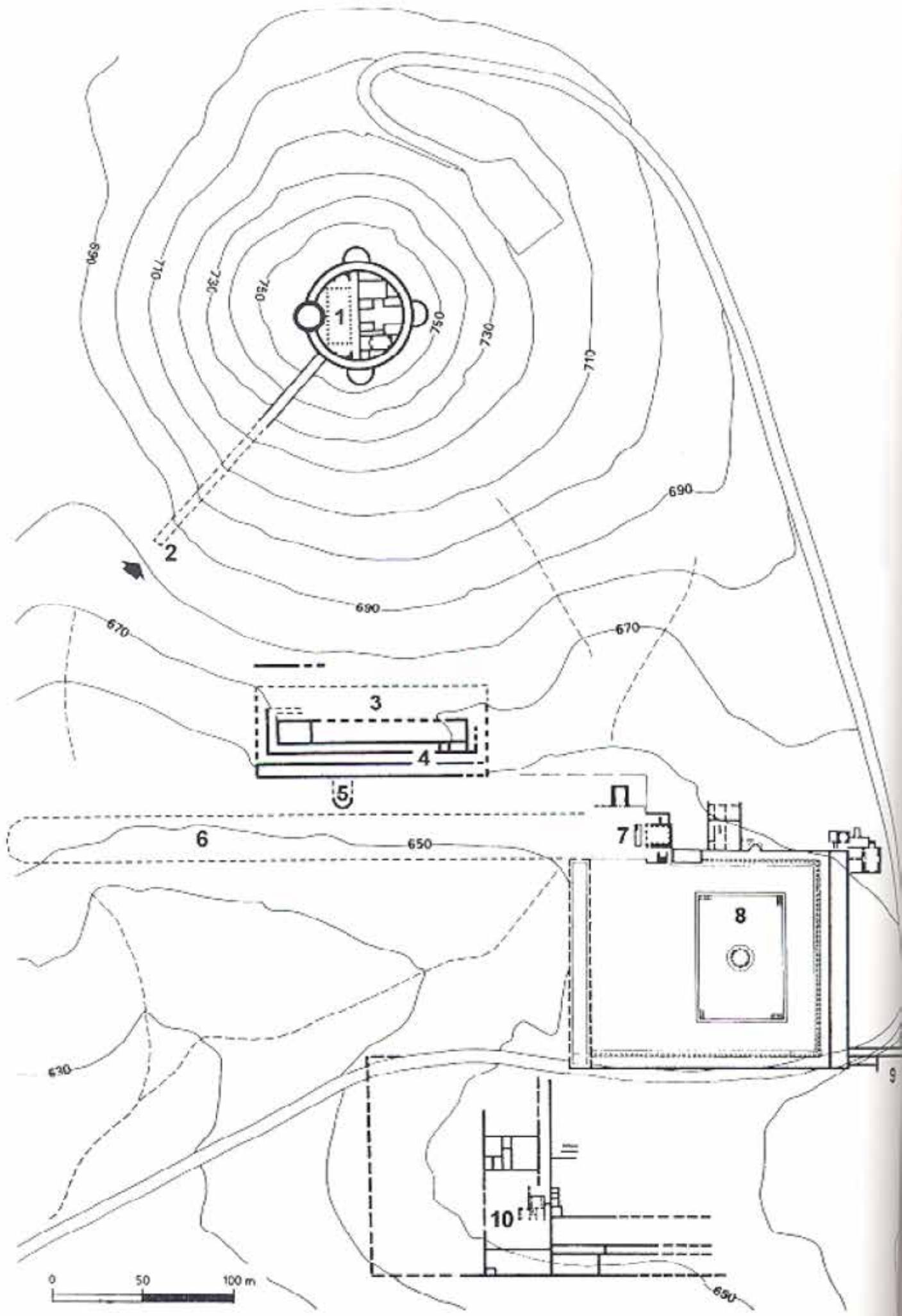
הארמון הגדול. מצפון להר, למרגלותיו, מצויים שרידי בניין גדול במיוחד: אורכו כ-130 מ' ורוחבו בין 55 עד 60 מ'. הבניין הרוס ביום, אך ניתן להבחין בקירות אבני גזית גדולות ובמשטח מלאכוטי. מבין החוקרים השונים שביקרו כאן בעבר, רק קוינר וקיצ'ינר עמדו על היקפו המדוייק של הבניין, אותו כינו בשם "אורוועה". הבניין וארמן מבצר ההר העגול, היו על ציר סימטרי אחד, עדות לכך האמיץ בין מבנה ארמן ההר העילי להרודיון התתיתית, אף שהפרש הגבהים ביניהם מגיעה לכדי 500 מ'. מן הבניין נותרו רק המשטח המלאכוטי המישר ולצידו מערכת מרתפים מרשים שכוסתה בעבר בקמרונות אבן. אחד המרתפים במרתף הבניין משמש עד היום כదיר צאן, ומכאן אולי כינויו – ה"אורוועה".

תכנית כללית של הרודיון רבתי (בעמ' הבא)

1. ארמן מבצר ההר
2. המדרגות העולות להר
3. הארמן הגדול (בניין ה"אורוועה")
4. שרידי מרתפים מהארמן הגדול
5. גווערת ציפוי(?) עגולה למחצה
6. המסלול
7. הבניין המונומנטלי
8. בריכת מים במרכזו מכלול הבריכה
9. אגן שרותים צו. האזור הצפוני

ചთך משוער של הארמן הגדול (מס' 3 בתכנית)

מכלול הבריכה במקט מצפון

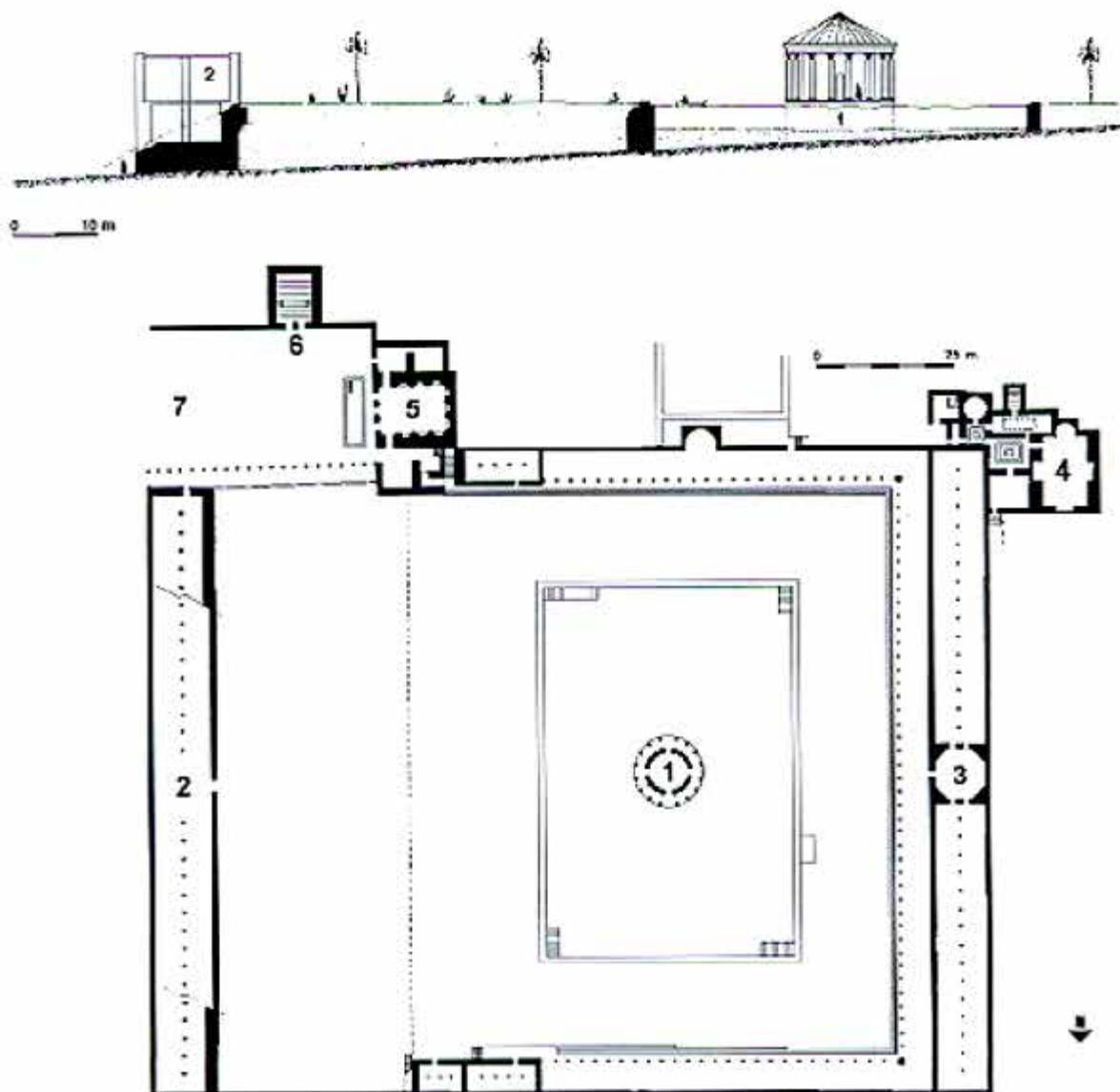
החוקרים הראשונים סברו כי הבניין שימש במקורו בארמון. ביום מניחסים שהוא זה רק חלק מהארמון שהשתרע על מרביתה של הורדון רבתי בשימוש אגף לקלות פנים ולAIRות. זאת, בעוד לאופיו האנטיימי יותר והמוגן של ארמון מבצר ההר, ששימש בעיקר את המלך ובאי ביתו. מן הארמון הגROL היה תצפית טובה על הורדון התתיתית וגניה המפוארם.

הארמון הרוס ביזה, כנראה כתוצאה משוד אבן בהיקף נרחב בתקופה הביזנטית. ממורח, על גבי המשטח המלאכותי, נחשפו שרידי בנסיה ביזנטית, לא גוללה. רצפת הפסיפס של אולם הבסיליקה בכנסייה (נהרסה ברובה), עוטרה במדליונים של שריגי גפן, חיות וציפורים. בחדר צדדי נמצא אונ טבילה משולב בקירות המזרחי.

מכלול הבריכה. עוד לפני החפירות בהורדון התתיתית בלט שקע מלכני רב מידות (64x60 מ'), תחום במערכת קירות. בחפירות החדרונות אומתה הסברה כי מדובר בבריכת מים. הקירות והרצפה (שהלכם נבנה על מילוי מלאכותי וחלכם נחצב בסלע) טוחו בטיח עמיד למים שככל סיד ואפר, ששימשו רוח במחקני מים בשלבי ימי בית שני. עומקה של הבריכה היה כ-3.5 מ' וקיבולה כ-10,000 ממ'ק. לבריכה הוליכו ארבעה גראמי מדרגות רחבים בארכו הפינות. הבריכה נזונה ודאי מאמנה שבנה הורדוס, שהוליכה מים ממעיינות בסביבת בריכות שלמה, אך הקשר היישיר ביןיהם טרם נתחוו. כניסה המים הייתה ממערב (במקום שנתגלתה בריכת שיקוע). לעומת זאת, בתתית הדופן המזרחית נמצא פתח יציאה למים (באמצעות צינור) שאיפשר את השקיה השודות שמנורה.

בדוק במרכזה הבריכה מצוים שרידי מבנה עגול שקווטרו 13.5 מ' הבני אבני גוויל גדולות, בדומה לדפנות הבריכה. נראה שבמקום היה אולם עגול מוקף עמודים, שדמה לאולם שהוקם על המדרגה התיכונה בארמון הצפוני במצדיה, שניהם במסורת ה"תולוס" היווני. הגישה לאולם הייתה באמצעות סירות וערות. הבריכה שימשה לשחיה, לשיט בסירות וערות וכבריכת אגירה. היה זה אלמנט דומיננטי שתרם לעיצוב דמותה ונופה של הרודין התחתית.

הבריכה הוקפה בגין נוי רחוב יידיים. לשם כך היה צריך לפלס שטח גROL' במיזוח, והדבר נעשה על ידי סתימת הגיא בעפר וחציבה. הבריכה הוקפה בשדרות עמודים וערות שעוטרו בצעב על הקירות (פרסקאות) וכטיח מכoir על התקורות (טטוקן). וצפתן הייתה גבוהה ביו מ' יותר מאשר הגן שהפריד ביןיה לבין הבריכה, וגרמי מדורגות אפשרו ירידיה נוחה לגן. יש להניח כי הפרשי הגובה אף סייעו למבקרים הרכים לצפות בניחותא על הגנים המטופחים ורחבי הידיים.

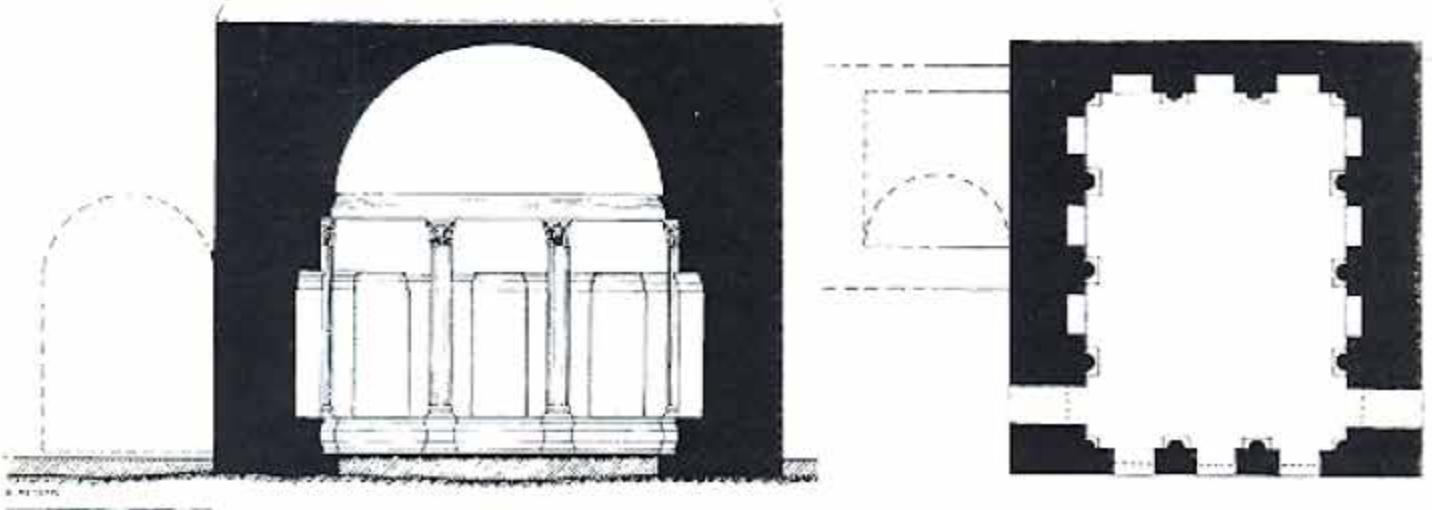
תכנית וחתך של מכלול הבריכה: 1. הפסיילון 2. אולם 3. אולם ובמרכזו חדר בcourt מתומן 4. בית מרחץ 5. הבניין המונומנטלי 6. מקווה טהרה 7. המסלול

מזהר לבירכה היה רוחב רצועת הגן כ-15 מ'. היה לא הסתיימה כאן בעמודים אלה באולם רחוב שנמשך לכל אורכה. האולם שנארס כולה, ניצב על גבי אולם תחת קרקעי למחצה שרד בחלקו ושישמש יותר עם יסוד רחוב ועמוק) בקירות תמרק לעפר הרוב שנשפר אל הגיא וייצר את משטחי הגן והבריכה במרכום — מכלול הבריכה. במקביל, לאורך הצלע המערבית של המכלול, נגלו שרידי אולם גדול, שחולק לשלוש יחידות אשר למרכזית שביהן הייתה צורת מתחומן. לא מן הנמנע כי האולם העליון במזרחה (ההרוס כולה) היה אף הוא מחולק למספר יחידות. וראה, כי האולמות שימשו לאירוח ואולי אף לתצוגת אוצרות המלך.

מכלול הבריכה שימש ודאי ביוםיו של הורדוס במקום טויל ונופש לאורהי הארמן, ואולי אף במקום מעבר בין אגפיו השונים. המכלול שימש, בפועל, בכיבר המרכזית של האתר, גם אם הרודيون לא היה מקום ישוב עירוני אלא ארמן גדול לתקופת הקיצ', שבשוליו התגוררו האנשים שניהלו את הטופרכיה שמרכזה היה קודם לכך בית צור. אין ספק כי הבריכה והגנים הנרחבים שימשו גם כמקור אדריכלי בנוף, שבולט על רקע מרבר יהודה השחון.

מבנים מסביב למכלול הבריכה. מצפון, ממערב ומדרום למכלול הבריכה מצויים בניינים, שرك חלקים שדר. ברכיו הגדול ביותר, מצפון לבריכה ("האורן הצפוני") נחשפו זיק קטעי מבנים, חלקם מבני משק ואוחרים מבני מגורייט. ביניהם — שני חלקי בניינים, שככל אחד מהם כלל בית מרוחץ ועיר בסגנון רומי. דוגמה כי לפניו קבוצת מבני מגורייט שהוקמו בצעיפות, זה לצד זה, ושימשו את צוות האחזקה הבכיר של ההר ואת צוות הנהול של הטופרכיה (לא מן הנמנע כי הייתה חפיפה חלקית או מלאה בין השניים) בטמון לפינה הצפונית-מערבית של מכלול הבריכה נחשפו מחסנים (שבחלקם נמצאו קנוקים רבים) וחולק מבנה של אורה. יתכן ובטמון לכך הייתה הבניתה הראשית להרודיאן לבאים מכיוון בית לחם וירושלים. לעומת זאת, בטמון לפינה הדרומית-מערבית של מכלול הבריכה נחשפו שרידי בית מרוחץ בסגנון רומי, הגרול' מכל אלו שנטגלו בארמנונתיו של הורדוס. בית המרוחץ כלל חדר חם גודל (קלדרום) וחדר עגול, קטן בהרבה, אף הוא מחומרם, ששימש כחדר הזעה (לקוביקום). רבים מחדרי המרוחץ עטרו ברצפות פסיפס צבעוניות, וקירותיהם — בפרסקאות. כמו כן נמצא כאן שבר של אגן עגול משיש מעוטר בראש מפוסל, בכל הנראה של האל סלינוס. זהה הדוגמא הידועה היהודית בבניינו של הורדוס, לשימוש בדמות אדם בציור או בפיסול. שרידי בניינים בודדים נחשפו עד כה מדרום למכלול הבריכה, אך אין ספק שהיו בניינים שונים נוספים.

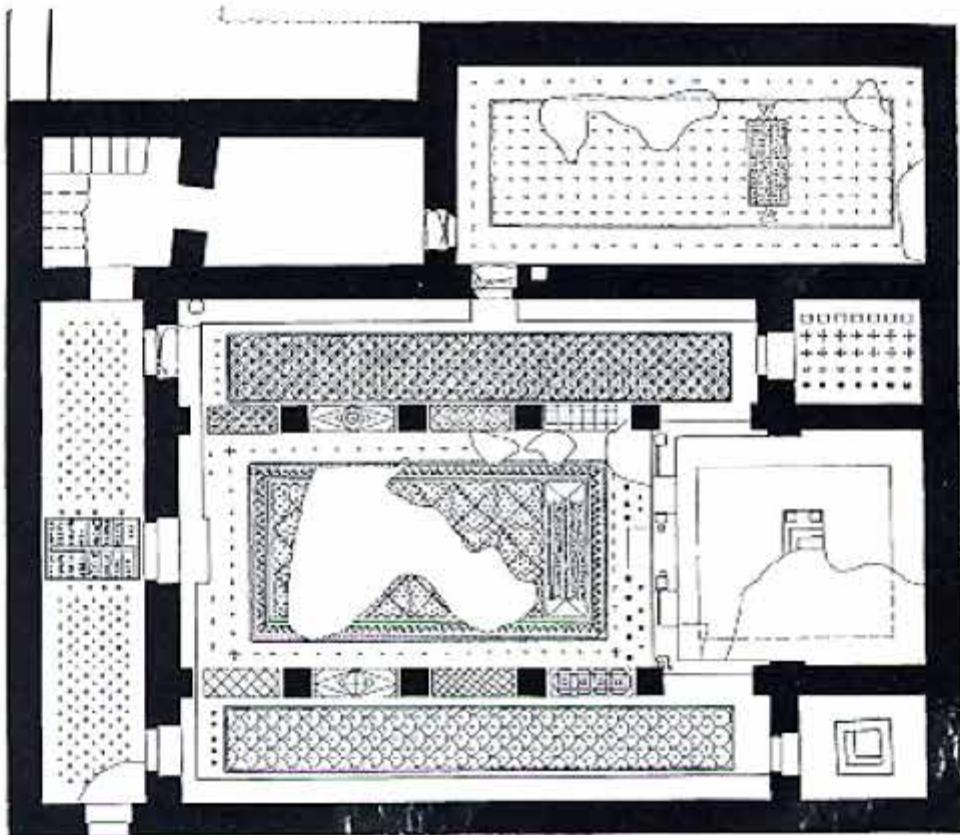
הבניין המונומנטלי והמשלול. העניין שהתעורר במסלול האורך (ס-50 מ' אורכו וכ-30 מ' רוחבו) המצוי מתחת ומיצפון לארמן הגדול, הביא לחשיפתה של קבוצת מבנים ממערב למסלול, בטמון ובודדות לפינה הדרומית-מזרחת של מכלול הבריכה. הבניין הבולט בקברצתה זו (כ-10x14 מ'), מצוי בריקום בקצתה המסלול ולשניהם ציר סימטרי אחד. לרביין ("הבניין המונומנטלי") אולם אחד (כ-50x50 מ') שעוטר בגומחות וחזאי עמודים ביניהם. האולם קורה בקמרון חבית ומעליו היה, נראה, גג דמי פירמידה. מדרומו נחשפה כניסה ביזנטית, בניונית בגודלה, שנבנתה ברובה מאבנים שפורקו

הבניין המונומנטלי. חכנות ושחוור

אולט הבניין המונומנטלי במבט מערבה

תכנית הכנסייה הצפונית

שרידי פסיפס בכנסייה המורהית

מבנה הרודיאני. האבני מסותחות להפליא וחולק מועטר בעיטורים שהיו שכיחים במבני קבורה מסווג תקופת הבית השני בירושלים ובסובבתה (קבר "אום אל עמד", למשל). ממזרח לבנינה נתגלתה בריכה מדורגת גדולה עם שני פתחי כניסה, ששימשה, כנראה, במקורה מקווה טהרה.

לפנינו ארבעה אלמנטים שכל אחד בפני עצמו מוקן כפסטו, אך אם נראה אותם כ מכלול השירך לאחוזת קברו של הורדוס, לכל אחד מהם תהיה משמעות: 1. המסלול הנועד לאפשר קיום עקס קבורה מלכיתית להורדוס, ותואר הלויה על-ידי יוסף בן מתתיהו מחזק הנחה זו; 2. הבניין המונומנטלי שימש ודאי טרקלין לסופדים ולמתאבלט. מבנים דומים נחשפו בבית הקברות הנכתי בפטרוח ואחד מהם אף דומה ביותר בצורתו לזה שלפנינו. 3. מקווה הטהרה רוחה בבתי קברות עתיקים וניצין את שני מקוואות הטהרה בכניסה לקבר המלכה הלאני בירושלים, המוכר בשם "קברי המלכים"; 4. אבני הגזית אופייניות להורדוס, ונלקחו, קרוב לוודאי, מהזיהת הקבר, שהיא, כנראה, בחדר נתן קרקע או במערה שטרם נתגלתה. החזיות פורקה, ודאי בתקופה הביזנטית, להקמת הבנisa הסמוכה. הסבירות שאכן היה מקום קברו של הורדוס הרבה, אך עד היום הקבר לא נתגלה ושאר הדבר בגדר תעלומה. ראוי אולי לעיין, כי רק מאוחר זה בהרודיון תחתית ניתן לראות את ירושלים.

כתובת הקדשה מהתוחמים:
זה השער לה' צדיקים יכואו בו

שרידים מן התקופה הביזנטית בהרודיון תחתית. בחפירות הסתבר, כי האזור שקי חים בתקופה הביזנטית. התושבים שהגיעו לכאנ, כנראה, במאה החמישית, לאחר שהאתר היה נטוש למעלה מ-500 שנה, מצאו גלי חורבות שנוצלו על-ידים: חלק מן המבנים מיימי הורדוס פורק והאבנים שימשו לתחשיית סיד, כערות הcabshim שנמצאו באתר. חלק אחר שימשו החורבות כתשתית לבניינים חדשים. כן נמצאה עדות לפעילות חקלאית (כולל גת גודלה לין בפינה הצפונית-מזרחית של הבריכה הגדולה בהרודיון תחתית). בנוסף לשתי הכנסיות שנזבו (גם לכנסייה השנייה רצפת פסיפס מעוטרת וגם בה נתגלה אגן טבילה מונוליתי) נחשפה כניסה שלישית, ביןונית בגודלה, באורך שמאוף למכלול הבריכה. הבנisa, שכלה רצפות פסיפס ואגן טבילה, נקרה על שם מיכאל הקדוש.

סיכום

הרודיון שימשה אתר הנצחה בקרב הגורי שמייל לבן הורדוס בראשית דרכו נגד איביו ונוועדה מלכתחילה לשמש כמקום קברו. והוא גם המקום היחיד שהוא קרא על שמו, שנבחר בעקבות בקרב הגורי והטראומה שעבר, לאחר שאמו נלכדה בין גללי מרכבתה בעת בריחתה מירושלים להרודיון. הורדוס ניסה באותו רגע, על פי דבריו יוסף

בן מתחיהו, לשיט קץ לחייו. רק משבשלה החלטתו להקים במקום ארמן מרשים ורב ממורים, ביקש להקים לו כאן גם את קברו.

הזרzos דאג לאספקת מים סדירה להרודיון באמצעות הפיכת האתר לבירת הטופרכיה, ביריות שלמה. כן דאג לצוות קבוע ומiomן, באמצעות הבטיח הגנה בעת מהומות. אין להקמת הארמן העגול על ראש ההר כמצור, שהבטיח הגנה בעת מהומות. אין לראות בהרודיון אחד משרשת המבצריהם, אלא בראש ובראשונה ארמן, שבו המבצר נועד להגן על יושביו. לעומת זאת, המגדל המורח שימש ודאי בחילק מערכת ארצית של תצפיות ואיתות.

ארמן הקיז שנבנה בהרודיון שימש להשלה לארמן החורף של המלך ביריהו. אמנס גם בירושלים האקלים בקיז נוח, אך הרודין נהנתה מנוף כסום והיא מציעה שלווה, פרטיות וחופש פעולה. ניתן היה להגיע אליה תוך שעوت רכיבה ספורות ובני משפחת המלך וידיריו ניצלו זאת ודאי לעיתים מזומנים. אחוזות הקבר הייתה מוכרת יודעה להמננים והיא אף נראית היטב מירושלים, בוכות ארמן מבצר ההר. ניתן להניח כי לו הקרב הגורי היה מתחולל רחוק מירושלים, לא היה המקום זוכה לתשומת לב מיוחדת. הרודין, הנשקפת מול המדבר, בטוח ראה מירושלים הבירה, הפכה לגודלה שבארמנויות של הזרzos, לנושאת שמו ולמקום מנוחתו האחרון. יש

לציין כי היה זה הארמן הגובל ביותר שנבנה בזמנו באימפריה הרומית.

לאחר מלחמת ששת הימים נתקר ונחפר האתר והוכשר לביקורי קהל, במסגרת רשות הגנים הלאומיים. החל ממחצית שנות השמונים נכללת גם הרודין בתשתית בתחום הגן הלאומי. מחקרה של הרודין עדרין לא תם. היפויו והמחקר האינטנסיבי פסקו בעקבות האירועים המדיניים שפקדו את הארץ מאז 1987. אין ספק עם זאת, כי מרגע שיבוטעו תוכניות הפיתוח, הכוללות גם את שחזורם של הגנים הרודיאניים, תהפרק הרודין לאחר האתרים הארכיאולוגיים המרתקיים ביותר בארץ.